

ΓΕΩΡΓΙΑ Ε. ΜΑΛΟΥΧΟΥ

Τὸ Λεωκόρειον

Je crois que Leocoreion était dans l'endroit où est l'église de saint Philippe

(Pittakys, *L'ancienne Athènes* 77)

Τὸ Λεωκόρειον, ἱερὸ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν,¹ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη (1, 20.2, 6, 57.3), τὸν Δημοσθένη (*κατὰ Κόνωνος* (54) 7, 8) καὶ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ λήμματα τῶν λεξικογράφων,² ἀλλὰ δὲν ἔχει ἔως τώρα ἀποκαλυφθεῖ³ ἢ ἀναγνωρισθεῖ.

Ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν πληροφοριῶν τῶν ἀρχαίων πηγῶν⁴ προκύπτει ὅτι τὸ ἱερὸ βρισκόταν σὲ κεντρικὸ σημεῖο τῆς Ἀγορᾶς, ἐν μέσῳ τῷ Κεραμεικῷ,⁵ σὲ τοπογραφικὴ συνάφεια μὲ τὸν *Θησέως σηκόν*⁶ καὶ μὲ τὸν βωμὸ τῶν δώδεκα θεῶν.⁷ Μεγάλου τμήμα τοῦ περιβόλου τοῦ βωμοῦ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1891 (βλ. M. Crosby, *Hesperia Suppl.* 8, 1949, 82, καὶ πίν. 11.1, τὸ σχέδιο), δὲν ἀναγνωρίσθηκε ὅμως καὶ καλύφθηκε ἀπὸ τὶς γραμμὲς τοῦ

Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἄγγελο Π. Ματθαίου ποῦ μὲ παρότρυνε νὰ δημοσιεύσω τὸ σημεῖωμα αὐτὸ *χάριν τῆς ἀληθείας* τῶν γραφομένων ἀπὸ τὸν Πιττάκη, καὶ γιὰ τὴν βοήθειά του. Τὸ ἄρθρο δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ διερευνήσῃ τὴν θέσιν ἢ τὴν ταύτισιν τοῦ Λεωκορείου, γι' αὐτὸ ἡ παρατιθέμενη βιβλιογραφία εἶναι ἡ ἀπολύτως ἀναγκαία.

1. Τὸ ἱερὸ θεωρεῖται ὅτι ἦταν ἀφιερωμένον στὶς κόρες τοῦ Λεῶ, ἐνὸς ἐκ τῶν δέκα ἐπωνύμων ἡρώων τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ὁποῖες θυσιάσθησαν γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν. Βλ. Δημοσθ. *Ἐπιτάφιος* (60) 29: ἠκηκόεσαν Λεωντίδαι μυθολογουμένας τὰς Λεῶ κόρας, ὡς ἑαυτὰς ἔδοσαν σφάγιον τοῖς πολίταις ὑπὲρ τῆς χώρας. ὅτε δὴ γυναῖκες ἐκείναι τοιαύτην ἔσχον ἀνδρείαν, οὐ θεμιτὸν αὐτοῖς ὑπελάμβανον χείροσιν ἀνδράσιν οὔσιν ἐκείνων φανῆναι, Σούδα ἐν λ. Λεωκόριον· ἡρῶον ἐν μέσῳ τῷ Κεραμεικῷ. Λεῶς γὰρ ὁ Ὀρφεῶς υἱὸν μὲν ἔσχε Κύλανθον, θυγατέρας δὲ τρεῖς, Φασιθέαν, Θεόπην, Εὐβούλην· ἄς ὑπὲρ τῆς χώρας σφαγιασθείσας ἔτι παρθένους ἐτίμησαν Ἀθηναῖοι τῷ ἡρώῳ. Γιὰ τὸν Λεῶ βλ. Uta Kron, *Die zehn attischen Phylenheroen*, Berlin 1976, 194-201.

2. Τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες περὶ τοῦ Λεωκορείου ἔχει συλλέξει ὁ R. E. Wycherley, βλ. *Agora III*, ἀρ. 317-338. Γιὰ τὸ ἱερὸ βλ. συνοπτικὰ R. di Cesare, *Il Leokorion*, στὴν σειρὰ E. Greco (ἐκδ.), *Topografia di Atene*, SATAA 1, 4, Atene – Paestum 2014, 1259-1260.

3. Ἐννοῶ κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ, τόσο τὶς παλαιότερες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ὅσο, καὶ κυριώτατα, αὐτὲς ποῦ διεξάγει ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν ἀπὸ τὸ 1931.

4. Βλ. λόγου χάριν Στρ. 9, 1.16: ἐκεῖνο Λεωκόριον, τοῦτο Θησεῖον· οὐ δύναμαι δηλῶσαι καθ' ἕνα ἕκαστον, 9, 1.17: καὶ ἔτι τὸ Λεωκόριον καὶ τὸ Θη[σεῖον μύθο]ς ἔχει, καὶ πρβλ. Πλουτ. *Θησ.* 36, 2.

5. Ἀρποκρ. ἐν λ. Λεωκόριον· Δημοσθένης ἐν τῷ κατὰ Κόνωνος. τὸ δὲ Λεωκόρειον εἶναι φησι Φανόδημος ἐν θ' Ἀθίδος ἐν μέσῳ τῷ Κεραμεικῷ. Ἡσύχ. ἐν λ. Λεωκόρειον τῶν Λεῶ θυγατέρων. μνημεῖον τὸ καλούμενον Λεωκόρειον ἐν μέσῳ τῷ Κεραμεικῷ.

6. Τὴν τοπογραφικὴν συνάφειαν τοῦ Λεωκορείου μὲ τὸν *Θησέως σηκόν*, καθὼς καὶ τὸν βωμὸ τῶν δώδεκα θεῶν ὑπέδειξε ὁ Σ. Ν. Κουμανούδης, *Θησέως σηκός*, *Αρχ.Ἐφ.* 1976, 194-196, 199.

7. Ὁ βωμὸς βρισκόταν καὶ αὐτὸς στὸ μέσον τοῦ Κεραμεικοῦ, ἀφοῦ ἀποτελοῦσε τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς πόλεως γιὰ τὴν μέτρηση τῶν ἀποστάσεων (Ἡρόδ. 2, 7.1-2), βλ. H. Thompson, *The Athenian Agora. A Guide to the Excavation and Museum*, 1962, 66, Κουμανούδη, ὁ.π. (προηγ. σημ.) 195. Γιὰ τὸν βωμὸ τῶν Δώδεκα θεῶν βλ. Margaret Crosby, *The Altar of the Twelve Gods in Athens*, *Hesperia Suppl.* 8 (1949), 82-103, καὶ πρὸ πρόσφατα John McK. Camp II, *Ἡ Ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας. Ὁδηγός*, Ἀθήνα 2013, 91-92.

σιδηροδρόμου. Ὁ βωμὸς ταυτίσθηκε, ὅταν τὸ 1934 βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς ἓνα ἀκόμη τμήμα του,⁸ τὸ ὁρατὸ σήμερα, καὶ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ Λεάγρου.⁹

Μοναδικὴ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία τοῦ Λεωκορείου δημοσίευσε ὁ Κυριακὸς Πιττάκης στὸ βιβλίο του *L'ancienne Athènes* (σ. 77-78)¹⁰ παραθέτω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

«En descendant un peu plus bas vers le nord-ouest on arrivait au monument Héroïque consacré à un Athénien nommé Léos qui dans une grande sècheresse sacrifia ses trois filles, pour la salut de la patrie. Ce monument était dans le Céramique intérieur.

C'est dans cet endroit qu'Harmodius et Aristogiton tuèrent Hipparque fils de Pisistrate. Je crois que cet édifice était dans l'endroit où est l'église de saint Philippe, parceque j'ai observé là beaucoup d'indices, et lu sur un fragment cette inscription:

ΟΔΗΜΟΣ
 . . . . ΜΕΛΑΝΙΠΠΟΥ . . . .
 . . . . ΛΕΩΚΟΡΕΙΩΙ . . . . .»

Ἡ ἐπιγραφή λανθάνει ἀγνοήθηκε, ὅπως συνέβη καὶ μὲ ἄλλες ποὺ δημοσίευσε ὁ Πιττάκης, ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἔρευνας, διότι θεωρήθηκε σιωπηρῶς ὅτι ὁ Πιττάκης «ἐπινόησε» τὴν ἐπιγραφή.¹¹ Δὲν περιελήφθη στὶς *Inscriptiones Graecae*, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὴν πρόσφατη, τρίτη, ἐκδοση τῶν ἀττικῶν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν τῶν *IG* (*IG* II/III² 4).¹²

Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Φιλίππου, στὴν περιοχὴ τῆς ὁποίας ἐντόπισε τὴν ἐπιγραφή ὁ Πιττάκης, σώζεται μετασκευασμένη ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς, στὴν συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἁγίου Φιλίππου καὶ Ἄδριανοῦ. Λίγα μόλις μέτρα νδ. τοῦ Ἁγίου Φιλίππου ἔχει ἀνασκαφεῖ ὁ βωμὸς τῶν δώδεκα θεῶν.

Παρότι ἡ εὔρεση τοῦ βωμοῦ ἔκανε γνωστὸ ποὺ ἦταν τὸ κέντρο τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἐνίσχυε τὴν ταύτιση τῆς θέσεως τοῦ Λεωκορείου ποὺ ὑπέδειξε ὁ Πιττάκης, ἡ γνώμη του ἀγνοήθηκε καὶ

8. Τμήμα τοῦ βωμοῦ ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι τὸ 2011, ὅταν πλέον ἦταν γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸ 1934 ἡ ταυτότητά του (βλ. κατ.), σὲ ἔργα τοῦ σιδηροδρόμου, ἀνασκάφηκε ἀλλὰ καταχώθηκε ξανά. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ βλ. Νικολέττα Σαραγᾶ, *Ἀρχαιολογικὲς Συμβολές*, Τόμος Β'. *Ἀττική*, Ἀθήνα 2013, 137-147.

9. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιγραφή στὴν βάση τοῦ ἀγάλματος, ποὺ ἀνέθεσε ὁ Λεάγρος στοὺς δώδεκα θεοὺς (*IG* I³ 951), τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Βλ. Τ. Leslie Shear, *The Campaign of 1934*, *Hesperia* 4 (1935) 355-358, Β. D. Meritt, *Greek Inscriptions*, *Hesperia* 5 (1936) 358-359, ἀρ. 2.

10. Κ. S. Pittakys, *L'ancienne Athènes ou la description des antiquités d' Athènes et de ses environs*. Athènes 1835. Βλ. *Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς*. Τόμ. 3, Ἀθήναι 1998, Μέρος Α': Γ. Ε. Μαλούχου, *L'ancienne Athènes ou la description des antiquités d' Athènes et de ses environs*. Athènes 1835. *Εὔρετήριο*, σ. 15-244.

11. Βλ. λ.χ. W. Judeich, *Topographie von Athen*, München 1905, 301-302, ὅπου συζητεῖται ἡ θέση τοῦ Λεωκορείου, χωρὶς νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἡ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία, διότι ἀμφισβητεῖται ἡ ἀξιοπιστία της, βλ. ὅ.π., 302 σημ. 9: «Ueber die angeblich dort gefundene Inschrift s. PITTAKIS Anc. Ath. 77 und dazu WACHSMUTH a. O. 418, 1» μεταφέρω τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Wachsmuth διότι δείχνει πόση ἐμπάθεια ὑπῆρχε ἐναντίον τοῦ Πιττάκη: «Ob die Inschrift mit ΛΕΩΚΟΡΕΙΩ (bei Pittakis, anc. Ath. S. 77), auf die vertrauend Ross, *Theseion* S. 43 und Raoul-Rochette S. 71 das Leokorion an die Fundstätte bei der Kapelle des H. Philippos verlegten, wiedergefunden ist, weiss ich nicht (im *C. i. Att.* finde ich sich nicht), will sie aber für den unwahrscheinlichen Fall, dass sich Λεωκορείω bestätigen sollte, zu Nutzen deren anführen, die auf solche "Fundthatsachen" Werth legen» (C. Wachsmuth, *Die Stadt Athen im Alterthum*, II, Leipzig 1890, 418 σημ. 1).

12. Τὴν ἐπιγραφή περιέλαβε ὁ Wycherley στὰ *Testimonia* τῆς Ἀγορᾶς, βλ. *Agora* III, σ. 113· τὸ κείμενὸ της παραθέτει καὶ ὁ Κουμανοῦδης, *Αρχ.Εφ.* 1976, 196· βλ. ἐπίσης Μαλούχου, ὅ.π. (σημ. 10), 86-87, ἀρ. 391 [SEG 48, 272]. Τὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Ἰ. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1960, ²1993, 41, σημ. 1.

πάλι ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές.¹³ Ἀντιθέτως ὁ Στέφανος Ν. Κουμανούδης (1931-1987), ἐμπιστευόμενος τὸν Πιττάκη, κατηγορηματικὰ ἀναφέρει ὅτι «τὴν θέσιν τοῦ Λεωκορείου εἶχεν ὀρίσει κατὰ τρόπον εὐλόγον, κατόπιν τῆς εὐρέσεως ἀρχαίας ἐπιγραφῆς, ὁ ἀρχαιολόγος Κυριακὸς Πιττάκης, τῷ 1835».¹⁴

Πρόσφατα ὁ καθ. John Mc Camp, διευθυντῆς τῶν Ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν στὴν ἀρχαία Ἀγορά, ἀνήγγειλε σὲ δημόσια ὁμιλία του¹⁵ ὅτι βρῆκε ἐντοιχισμένες σὲ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ παρὰ τὴν Ποικίλη στοὰ δύο ἐνεπίγραφες βάσεις ἀναθημάτων, μία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ μία τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., σχετιζόμενες μὲ τὸν ἥρωα Λεῶ.¹⁶ Ὅπως εἶπε, τὰ εὐρήματα συνιστοῦν ἰσχυρὴ ἔνδειξη ὅτι τὸ Λεωκόρειον ἦταν στὴν περιοχὴ αὐτή. Ἐπεσήμανε μάλιστα ὅτι τὸ σημεῖο εὐρέσεως τῶν δύο νέων ἐπιγραφῶν ἀπέχει μόλις 25 μέτρα ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Φιλίππου, παρὰ τὴν ὁποία, ὅπως τόνισε, ὁ Πιττάκης εἶχε ἐντοπίσει τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Λεωκορείου καὶ ἄλλα ἀρχαία κατάλοιπα, καὶ βάσει αὐτῶν εἶχε ὑποδείξει τὴν θέση τοῦ ἱεροῦ.

Βεβαιώνεται τώρα ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Πιττάκη ὑπῆρξε, παρὰ τὴν καθολικὴ σχεδὸν ἀμφισβήτησή της ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές. Λόγω τῆς ἀμφισβήτησεως αὐτῆς καὶ τῆς γενικώτερης δυσπιστίας πρὸς τὸν Πιττάκη χάθηκε πολὺς καὶ πολύτιμος χρόνος γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν.¹⁷

---

13. Βλ. λ.χ. Ο. Broneer, Notes on Three Athenian Cult Places, *Αρχ.Ἐφ.* 1960, 62-67.

14. Σ. Ν. Κουμανούδης, *Αρχ.Ἐφ.* 1976, 196.

15. John McK. Camp II, Hunting Heroes: Recent Excavations in the Athenian Agora. [Lecture, February 14, 2019, American School of Classical Studies at Athens]. www.ascsa.edu.gr/news/newsDetails/videocast-hunting-heroes-recent-excavations-in-the-athenian-agera

16. Ἐπιγραφές ἀφιερωμένες στὸν ἥρωα Λεῶ πού ἐνδέχεται νὰ εἶχαν ἰδρυθεῖ στὸ Λεωκόρειον (βλ. *IG II² 1742=Agora XV 13, IG II² 2818*) εἶχαν βρεθεῖ καὶ παλαιότερα, ἀλλὰ σὲ δεύτερη χρῆση, ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς, ὥστε δὲν παρέχουν καμία τοπογραφικὴ ἔνδειξη.

17. Ἀνάλογη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος παρὰ τὸ Ὀλυμπεῖον (Pittakys, *L'ancienne Athènes* 185, 207), βλ. Σ. Α. Κουμανούδης, *Αθήναιον* 6 (1877) 149-151, Ἄ. Π. Ματθαίου, Τὸ Πύθιον παρὰ τὸν Ἰλισσόν, στὸν τόμο Ἄ. Δεληβορριάς, Γ. Δεσπίνης, Ἄ. Ζαρκάδας (ἐπιμ.), *Ἐπαινος Luigi Beschi*, (Μουσεῖο Μπενάκη, 7ο Παράρτημα), Ἀθήνα 2011, 259-271 (εἰδ. 266-267).